

FARLEDSSPÄRRAR ÄNNU EN GÅNG!

Med utgångspunkt från Skuldelevsskeppen i Roskilde fjord, en typ av farledsspärr skrev Vagn Wählin Andersen i Skalk 4/64 en översikt över det då kända materialet, både arkeologiskt och historiskt, om pålspärrar och andra farledsspärrar. Det visade sig att företeelsen inte var begränsad vare sig till Roskilde fjord, till Danmark eller ens till Norden. I den här lilla artikeln försöker jag även att visa på ett betydande underlag i Sverige och initiera nya undersökningar. Den typen av sökning är visst inte problemfri, men lämpar sig utmärkt just för sportdykare.

Sedan Blekinge museums undersökningar som avrapporterades senast i Blekingeboken 1974 har arbetet stått helt still, trots att själva Blekinge långtifrån är uttömt. Flera spärrar än de nu översiktligt kända finns med säkerhet vid t ex inloppen till Karlskrona, speciellt infarten till Lyckeberg (uppgift av Jonas Frykman).

Vi kallar pålverken 'spärrar' av tämligen ohejdad ovana. I själva verket är funktionen många gånger osäker. I vissa fall kan det röra sig om fiskebyggnader: laxpålar, ålgårdar, katsor m fl, förtöjningspålar i hamnar, brobyggnader, försvarsverk vid fästningar (se Medd/MAS 1/2 s 30, 3/2 s 15). Ibland består den synliga spärren mera av stenrader än av pålar. Stenanhopningar typ Lödde kar m fl med trävirke tycks uppfylla funktionen pir/förtöjning (Per Inge Lindqvist i Ale nr 1 1976).

Det är stundom väldiga anläggningar. Inte minst de nu kända i Blekinge består av tusentals och åter tusentals pålar (t ex Kålfjärdskomplexet). Homindespärren i Danmark var 200 meter lång och bestod av minst 15.000 pålar.

Men det kan ändå vara en mycket svår uppgift att dokumentera dem. Jonas Frykman, som sedermera lämnat undervattensarkeologin och övergått till etnologisk forskning, betonade för mig i början av 1980 att det behövs träning för att överhuvudtaget se pålarna. Marindykarna såg t ex ingenting alls i Kålfjärden trots att denna anläggning är den största av de hittills kända i Sverige. Desto viktigare är det att ta vara på den muntliga traditionen. Alla de påträffade anläggningarna är funna genom tips av fiskare. Men kustfiskarna är stadda i totalt utdöende, och det är mycket bråttom. I Sydsverige är det just nu särskilt bråttom eftersom landhöjning och uppgrundning på många platser nått ett stadium där isarna förstär mera än någonsin tidigare.

Sannolikt sammanhänger spärrarnas första uppkomst med järnålderns nya skeppstyper, som var såväl havs- som grundgående, både seglade och rodda. Erik Nylen har tagit Nydamtypen till utgångspunkt i sin fascinerande idékombination Bygden, skeppen och havet (1973). En förskjutning av bebyggelsen från kusterna inåt land kan ha blivit nödvändig på grund av faran för kustnära attack utifrån. Tidpunkten är emellertid lite oklar.

Det är först i vikingatid som vi finner uppgifter om spärrar i Europa, då riktade mot nordborna: 870 i Pitres i Seinedalen, 895 i England (vid staden Ware).

Senare kommer en lång rad uppgifter. Spärrarna ligger ofta vid broar, vilka självfallet i sig verkade som spärrar. I litteraturen får vi också veta att vikingafloetter stannat upp vid broar där de inte kunde komma längre. Skuldelevsskeppen och pålspärrarna i Blekinge är de enda säkra vikingatida exemplen i Norden.

Under medeltiden finner vi ånyo spärrar omtalade hos Adam av Bremen c 1070, som nämner en sådan vid Birka. Här rör det sig om stenspärrar som skall ha haft 200 stadiers längd (c 20 km). Emellertid är den gode Adam många gånger otillförlitlig och hans uppgift må tas med en nypa salt. Det finns dock flera sentida källor av liknande natur från Mälaronrådet. Kyrkoherden Kolmodin 1751 på tal om Ekerö: "Här säges fordom ha legat en järnkedja över det södra sundet eller något annat stängsel av stockar därmed att förhindra fiendens framgång till Björkö."

Dansken Saxo Grammaticus nämner åter pålspärrar och konstgjorda stengrund på tal om ett danskt krigståg c 1170 till Wolgast SÖ Rügen. Andra är kände i floden Trave mot Lübeck: en lades av danskarna 1234 för att spärra in lübeckarnas flotta. Även Bergen i Norge spärrades, t ex 1135, då en rad järnkedjor med stockar lades inne i hamnen Vågen. Sådana kedjestockar (bommar) är även nämnda från Stockholm och Kalmar och den muntliga traditionen känner ännu flera, tydligen delvis som utlöpa av vandringssägner kring slott och befästningar, men även med ren verklighetsbakgrund.

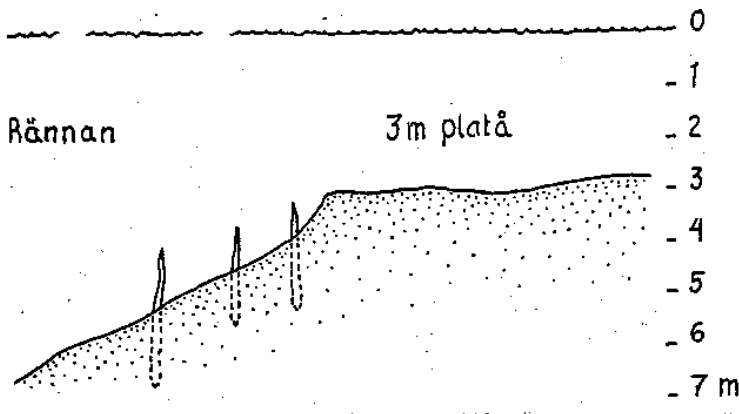
Ortnamnen visar också på konstruktioner av detta slag. Pålverken vid Helgeandsholmen, vilka nyligen undersökts, bekräftar Gunnar Bolins (1933 i Stockholms uppkomst) teori om namnet Stockholms uppkomst från pålspärrar (stockar). Flera andra namn led på Stock-, Stäk (Stek-, Steg-), Stak-, Pål- är aktuella. Bolin kan, måhända delvis lite förhastat, utpeka inte mindre än 15 dylika i Stockholmsområdet med skärgårdens inre del.

Den grundligaste utredningen av Stäk-namnen utfördes av Ivar Modéer i hans Namn- och ordgeografiska studier (1937). Modéer dömer ut pålspärrarna som förklaringsgrund och anser att Stäk (Stick o s v) namnen syftar på fiskeredskap. Det verkar vara ovedersägligt i en del fall, men Modéer var utan tyvekan alltför kategorisk. I konkreta fall som Stegeborg och Stäk (i Rönö, Vikbolandet) kan Gösta Franzén i Namn och Bygd 1978 påvisa faktiska pålspärrar som inte är fiskeredskap.

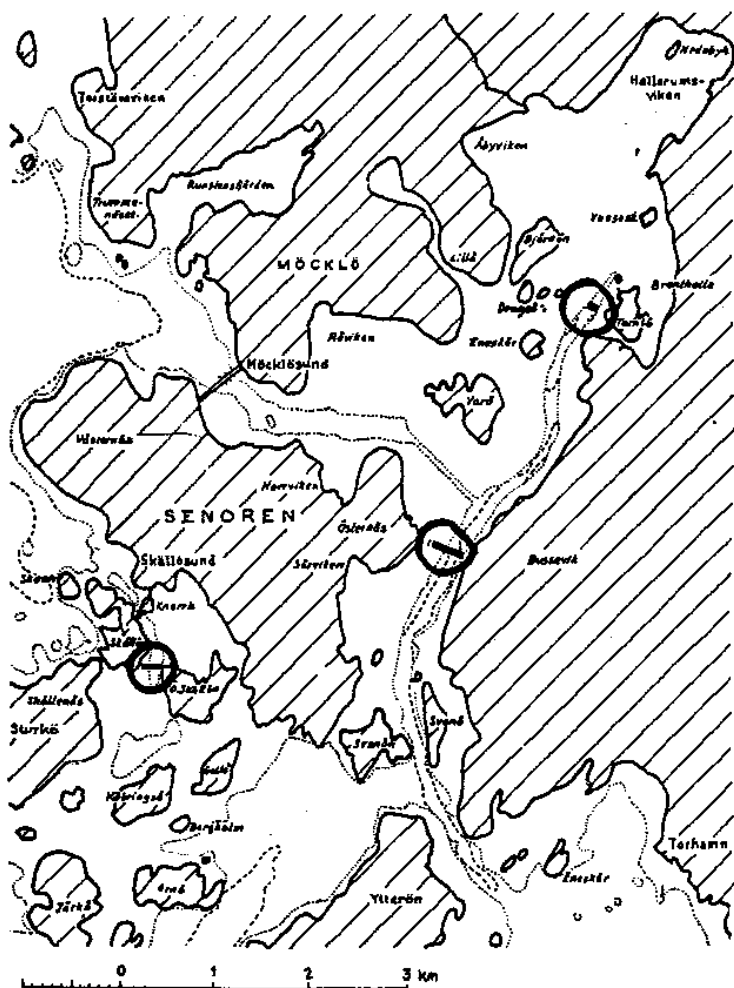
I det dryga 50-tal namn av de här typerna som Modéer undersökt från Norrala i Hälsingland till Blekinge i söder finns troligen båda sorterna: fiskeredskapens namn och spärrnamn, med en klar övervikt för de senare. Dock betecknar namnen alltid ganska smala passager som passar såväl den ena som den andra funktionen, ibland båda två. Någon gång kan man även fråga sig om inte pålningen förekommit för att hålla uppe kanterna och hindra erosion och uppgrundning.

I Danmark eller nuvarande Nordtyskland finns också flera ortnamn på Steg (Stik- eller Stige), Pal-, Stok-, Stav- o s v. Ett namn Stavns (1424 Staffnes) på Sam-

Tvårsnitt vid pålspärr i Blekinge
(Frykman 1974)

År 1964 kända spärrar i Danmark
(Wählin Andersen 1964)

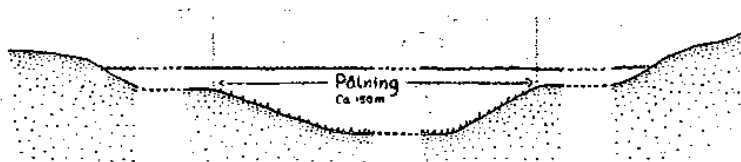
Komplexet farledsspärrar mot Hallarumsviken i östra Blekinge innanför Torhamnslandet. Spärrarna med pålningar inringade. Nära den nordligaste spärren ligger en liten fornborg på fastlandet. Lägg märke till ortnamnen Bussevik där en pålning är belägen (buza/bussa=vikingatida och tidigmedeltida militär skeppstyp) och Knarrholmen (knarren är snarare en typ handelsfartyg men av samma ålder som bussen) vid spärren nere t.h. (Frykman 1974)

sö omtalar Søren Nancke-Krogh i Skalk 4/60. Här har påträffats ett otal pålar (jfr Medd/MAS 1/2 s 30). Wählin Andersen har sammanlagt 12 ställen antingen påvisade genom fynd eller ortnamn/skriftliga källor.

Förutom ortnamnen kan muntlig tradition utpeka åtskilliga. Norman(1979) nämner t ex Härvassen innanför Torrö/Askö i Tjusts skärgård, norra Småland. Jag har själv från norrlandsinventeringen två exempel från Hälsingland, Stäckfjärden och Stugusundet nära Söderhamn, Stäken i Hamrånge, Gästrikland, de två sistnämnda upptagna i Ransakningar efter antikviteter vid 1600-talets slut, inloppet till Gävle, samt en rad exempel från norra Roslagen; Tuskö täppa ('täppa'- eller 'tvärtäppa' tycks vara det stående namnet för en spärr av vilket slag det än månne vara), flera ställen i Tuppagren i Långalmaviken, Loö vid Stäket m fl (Westerdahl 1980 s 81). En del tros härröra från medeltidens slut, 1400-tal, andra associeras med ryssarna. Ryssarna är traditionsdominanter och tycks tillmätas betydelse i snart sagt alla martialiska sammanhang i skärgården. I Bredstäket i Fällnäsaviken på SV sidan Södertörn skulle ryssarna enligt sägnerna ha spärrat viken för svenska örlogsfartyg för att hindra dem att angripa galärerna som slutits in där. Sedan hade de undkommit genom att dra fartygen över land ut i Svärdsfjärden (Södertäljevikens yttre del). Historien verkar mera sägen än verklighet. Men pålspärrarna var verkliga! När sundet muddrades för några årtionden sedan (för hamnen vid St Vika) kom mycket riktigt upp pålar från denna spärr. Åtminstone en finns bevarad hos en förutseende fiskare, nu avliden (uppgifter på SSEM: vrakregistret). Kanske det skulle vara dags för ett C-14-prov?

Ytterligare en liten hjälprea vid sökning av pålspärrar kunde vara vårdkasarnas placering, ev även fornborgarna: exempel ges av Florgård (1980), Grumlin-Pedersen (1978). Atterman (1967, 1969).

Karin Calissendorff har slutligen skrivit en mycket intressant studie av Helgönamnen i Namn och Bygd 1964 (s 105ff). Hon kan bl a påvisa en anknytning till hamn/marknadsfunktionen (helgad i meningen stående under särskild jurisdiktion: månhända var vapen bannlysta på platsen- och den delvis motsatta: militärt anknuten till ledungen). Märk då pålspärrskomplexet i Kålfjärden med den lilla ön Helgeö som en av knutpunkterna i det 'inhägnade' området!

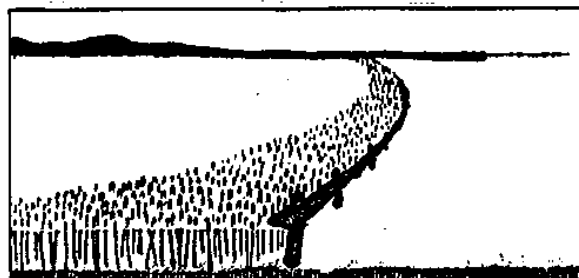

Christer Westerdahl (Ö-vik)

Pålning i Blekinge (Frykman 1974)

0
2
4
6
8 m

Rekonstruktion av
Homindespärren
(Wählin Andersen
1964)

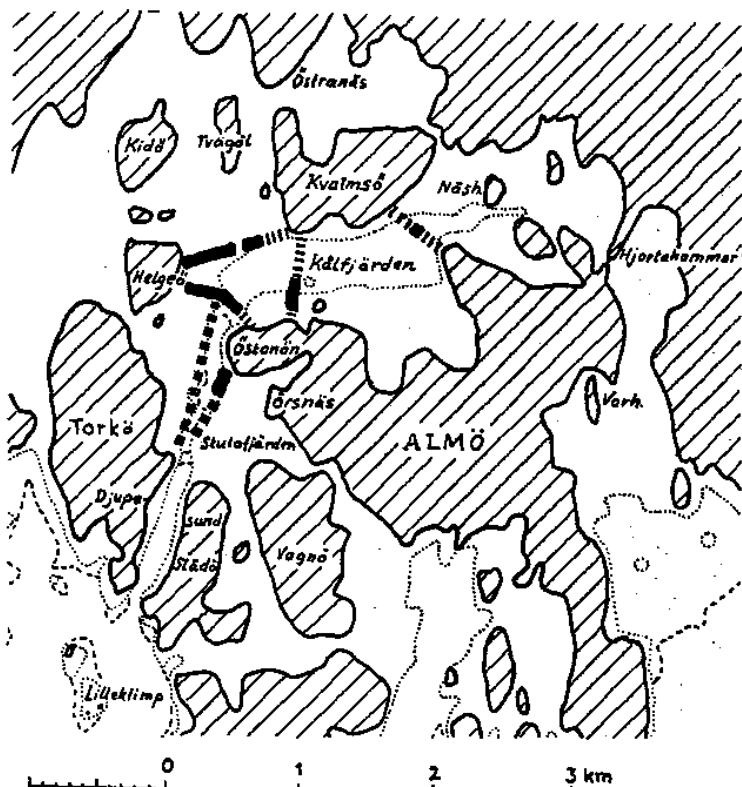

LITTERATUR

- Atterman, Ingemar: 1967, Kring Hallarumsviken, Blekingeboken 1967, Karlskrona.
1969, Rapport från Busseviksspärren, Blekingeboken 1969, Karlskrona.
- Crumlin-Pedersen, Ole: 1978, Søvejen til Roskilde, Historisk Årbog for Roskilde amt, 1978, Roskilde.
- Florgård, Sten: 1980, Vakt och värn i Östra Mälaren under vikingatid och äldre medeltid, C-uppsats inst arkeologi Stockholm.
- Frykman, Jonas: 1974, Vikingatid ur annorlunda perspektiv, Blekingeboken 1974, Karlskrona.
- Lindqvist, Per-Inge: 1976, Marinarkeologi i Öresund, Ale nr 1 1976, Lund.
- Nancke-Krogh, Søren: 1977(1960) Sagntidens havn Skalk 6/77(4/1960). Højbjerg.
- Norman, Peter: 1979, Båkar och kummel i Loftahammars och Östra Eds skärgårdar, Tjustbygden 1979, Västervik.
- Nylén, Erik: 1973, Bygden, skeppen och havet, Ant, Arkiv 49, Stockholm.
- Westerdahl, Christer: 1980, Marinarkeologi i norra Roslagen I, Rospiggen 1980, Norrtälje.
- Wählin-Andersen, Vagn: 1964, Skuldelevskibene i perspektiv, Skalk 4/64, Højbjerg.

Tillägg:

Calissendorff, Karin: 1964, Helgö, Namn och Bygd, Uppsala.

Kålfjärdskomplexet vid Hjortahammar (med känt gravfält) i Blekinge. Lägga märke till Helgö i trekantens ena hörn. Spärrarnas utsträckning är inte fastställd där de streckats. (Frykman 1974)